

YER ELMLƏRİ VƏ COĞRAFIYA
EARTH SCIENCES AND GEOGRAPHY

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-1146/38/78-83>

Şəfəq Orucova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
doktorant
safaq.aliyeva.82@mail.ru

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ SELİTEB KOMPLEKSLƏRİ,
ONLARIN İNKİŞAF DİNAMİKASI VƏ LANDŞAFTLARA TƏSİRİ**

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı mövcud təsərrüfat sahələrindən danışılır. Həmin təsərrüfat sahələrinin Naxçıvan ərazisində qədim tarixə malik olması və bilavasitə məskunlaşma ilə bağlılığı göstərilir. XX əsrdə əvvəlki dövrlərə nisbətən əhali artımının sürətlənməsi, bir tərəfdən selitep komplekslərin artmasına, digər tərəfdən, daha geniş ərazilərdə torpaqların kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına cəlb edilməsinə səbəb olmuşdur. Bölgədə torpaqların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində aqromeliorativ tədbirlər görülməsinə ehtiyac vardır. Geniş ərazilərin kənd təsərrüfatı üçün yararsız torpaqlara çevrilməsi təbii landşaftların transformasiyasına səbəb olur. Həmin ərazilərin, ilk növbədə, bitki örtüyü və heyvanat aləmi, tədricən isə torpaq örtüyü dəyişilməyə məruz qalır.

Məqalədə qeyd olunur ki, selitep komplekslər yerləşdiyi fiziki-coğrafi regionun müvafiq məhəlli tipi ilə sıx əlaqədar olaraq formalaşır. Yaşayış məntəqələrinin formalaşması prosesində təbii landşaft insanların yaşayışı və istehsal ehtiyatı kimi qiymətləndirilir. Buna görə də insan cəmiyyəti inkişaf etdikcə yeni-yeni landşaft tiplərini mənimsəyir və antropogen fəaliyyətini genişləndirərək onun strukturunu dəyişdirir.

Açar sözlər: selitep komplekslər, landşaft, antropogen, torpaq, inkişaf dinamikası

Shafag Orujova
Nakhchivan State University
PhD student
safaq.aliyeva.82@mail.ru

**Seliteb complexes of Nakhchivan Autonomous Republic, their development
dynamics and impact on landscapes**

Abstract

The article talks about the existing farms in the Nakhchivan Autonomous Republic. It is shown that these farms have an ancient history in the territory of Nakhchivan and are directly related to settlement. In the 20th century, the acceleration of population growth compared to previous periods, on the one hand, led to the increase of selitep complexes, and on the other hand, the involvement of land in larger areas for the production of agricultural products. There is a need to take agromelioration measures in the field of improving the quality of soils in the region. The transformation of large areas into land unsuitable for agriculture leads to the transformation of natural landscapes. First of all, the flora and fauna of those areas, and gradually the soil cover, are subject to change.

It is mentioned in the article that selitep complexes are formed in close connection with the corresponding neighborhood type of the physical-geographical region where they are located. In the process of settlement formation, the natural landscape is valued as a resource for people's living and

production. Therefore, as human society develops, it adopts new landscape types and changes its structure by expanding anthropogenic activity.

Keywords: *seliteb complexes, landscape, anthropogenic, soil, development dynamics*

Giriş

Naxçıvan Muxtar Respublikası tektonik-geoloji quruluşu, oroqrafiyası, kəskin kontinental iqlimi, ərazinin məskunlaşması və istifadəsi kimi digər xüsusiyyətlərinin mürəkkəbliyi ilə seçilir. Bu da öz əksini ərazinin təbii landşaft komplekslərinin özünəməxsusluğunda və müxtəlifliyində, həmçinin təbii və antropogen təsirlərdən transformasiyasında tapır.

Naxçıvanın təbii landşaft kompleksləri əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti və regionun sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş digər antropogen təsirlər nəticəsində müxtəlif dərəcədə yüklənməyə məruz qalmışdır. Bir çox sahədə antropogen təsirlər intensiv xarakter almış, bu isə öz növbəsində bəzi təbii-dağıdıcı proseslərin yaranmasına və inkişafına səbəb olmuş, biomüxtəliflik azalmış, landşaftların təbii-tarixi sərhədləri dəyişmiş, torpaq örtüyünün deqradasiyası və s. güclənmişdir. Sonda isə ərazidəki təbii landşaft komplekslərinin transformasiyası nəticəsində nisbətən az dayanıqlı təbii-antropogen komplekslər formalaşmışdır.

Beləliklə, Naxçıvanda yaranmış ekoloji vəziyyət təbii landşaftların antropogen dəyişməsinin hərtərəfli tədqiqi və bu əsasda transformasiyaya uğramış təbii landşaft komplekslərinin müəyyən dərəcədə bərpa edilməsi istiqamətində səmərəli tədbirlərin işlənilməsinə şərtləndirir. Bütün bunları nəzərə alsaq, tədqiqat ərazisi olaraq seçdiyimiz Naxçıvan Muxtar Respublikasında təbii landşaft komplekslərinin ərazi diferensiasiyası və antropogen transformasiyası məsələləri, həmçinin antropogen təsirlərin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi həm elmi-nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində seliteb komplekslər mürəkkəb tarixi inkişaf prosesində formalaşmışdır. Tarixi inkişafdan asılı olaraq onların formaları təkmilləşmiş, mənimsənilməyə müvafiq yeni tipləri yaranmış və tədrici olaraq tədqiq olunan ərazinin müxtəlif yüksəklik qurşaqlarını əhatə etmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii landşaft sistemlərinin müasir vəziyyətini və antropogen amillərin təsiri ilə onların dəyişilməsi xüsusiyyətlərini səciyyələndirmək, transformasiyaya məruz qalmış landşaft komplekslərini tədqiq etmək, qiymətləndirmək, onların səmərəli istifadəsi və gələcəkdə landşaftların deqradasiyasının qarşısının alınması istiqamətində tədbirləri işləyib hazırlamaqdır.

Seliteb komplekslər və onların təyini istiqamətində müxtəlif fikirlər mövcuddur. D.N.Uşakova (Ушакова,1935-1940:4) görə seliteb komplekslər dedikdə şəhər və digər yaşayış məntəqələrində müxtəlif tikililər, yollar, parklar, bağlar altında olan torpaq sahələri nəzərdə tutulur və məskunlaşma məkanına uyğun gəlir. F.N.Milkov (Milkov,1977:11-27) seliteb landşaftlar dedikdə yaşayış məntəqələrinin antropogen landşaftlarını nəzərdə tutur və bura şəhər və kənd yaşayış məntəqələri, oradakı müxtəlif sənaye və mülki tikililər, küçələr, yollar, bağlar, parklar və s. aiddir. L.İ.Kurakova (Kurakova, 1983:156) seliteb landşaftları bir-birindən təbii şəraitinə, ölçülərinə, konfigurasiyasına, arxitekturasına, tarixi, mədəni, iqtisadi əlaqələrinə və digər inkişaf xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirir. O, bütün bu qeyd olunan xüsusiyyətləri nəzərə alaraq seliteb landşaftları təbii landşafta göstərdikləri təsirə görə iki qrupa ayırır: şəhər və kənd. Müəllif həmçinin qeyd edir ki, bu qruplar arasında xüsusilə, kiçik şəhər və iri kəndlər arasında dəqiq sərhəd ayırmaq çox çətindir.

Seliteb komplekslər istər şəhər yaşayış məntəqələri, istərsə də kənd yaşayış məntəqələri təbii landşaftlar üzərində formalaşır və özlərinin inkişafı dövründə təbii komplekslərə müxtəlif dərəcədə öz təsirlərini göstərməklə onların müxtəlif dərəcədə dəyişilməsinə səbəb olurlar (Bünyadov, 1964:155).

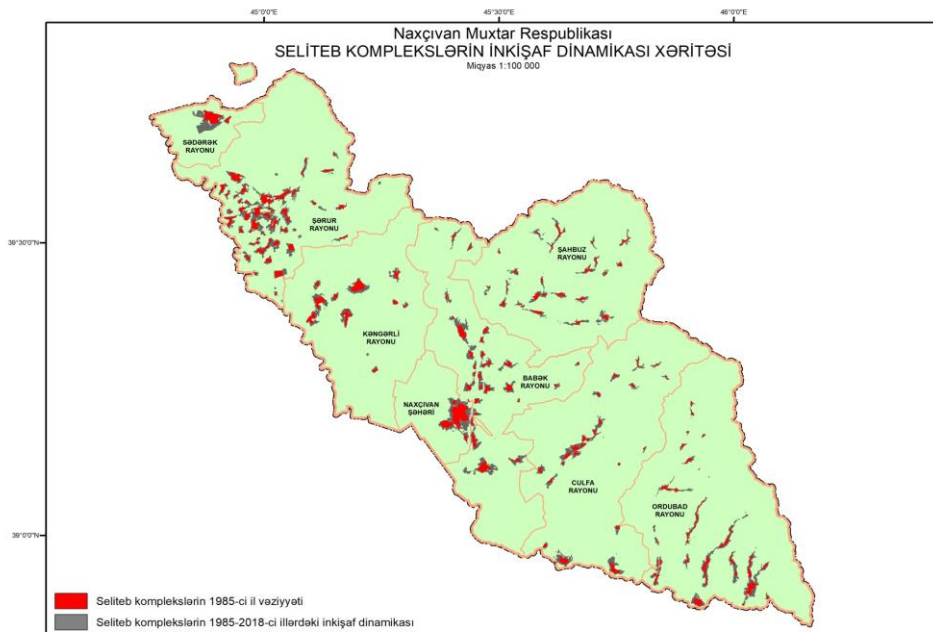
Seliteb komplekslər, onların formalaşması və inkişaf xüsusiyyətləri haqqında A.Q.İsaçenko, L.K.Kazakov, Y.A.Zaikin, M.N.Kumani və s. tədqiqatçıların əsərlərində geniş qeyd olunmuşdur. Azərbaycanda seliteb komplekslərin tarixi-coğrafi, sosial-iqtisadi amillərdən asılı olaraq formalaşma xüsusiyyətləri bir sıra tədqiqatçılar (Göyçaylı, 1987; Mehrəliyev, 1984; Mehrəliyev,

Əyyubov, Sadıqov, 1988; Budaqov, Mərdanov, Eminov, 2005; Eminov, İsmayılov, 2008; Süleymanov, 2005; (Süleymanov, Əliyeva, 2008:446) tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Lakin tədqiq olunan Naxçıvan MR-də seliteb komplekslərin ərazinin təbii landşaftlarının transformasiyasında roluna dair tədqiqat aparılmamışdır. Daim inkişafda olan və zaman keçdikcə digər landşaft komplekslərinin sərhədlərinin dəyişməsi hesabına böyüyən seliteb komplekslərin təbii landşaftlara təsirinin əhəmiyyətliliyini nəzərə alaraq bu komplekslərin inkişaf dinamikasının və təsnifatının araşdırılmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Bu məqsədlə ArcGIS proqramından istifadə etməklə landsat peyk görüntülərindən yararlanaraq ilk dəfə olaraq seliteb komplekslərin 1985-ci ilədək olan mövcud ərazilərini müəyyənləşdirməklə bu komplekslərin 2018-ci ilə qədərki inkişaf dinamikasını əks etdirən xəritə hazırlanmışdır (şəkil 1.1).

Tərtib olunmuş xəritə, arxiv materialları və digər məlumatlara əsaslanaraq (Qəribov,1999:34-41; Qəribov, 2011:299) deyə bilərik ki, 1985-ci ildə muxtar respublikanın seliteb komplekslərinin sahəsi 116 km²-ə və ya ümumi ərazinin 2,1%-inə bərabər idisə, hazırda yeni ərazilərin mənimsənilməsi hesabına bu rəqəm 171 km²-ə və ya 3,1%-ə çatmışdır. Bu isə keçən dövr ərzində seliteb komplekslərin 47,4% böyüməsi deməkdir. Peyk görüntülərinin tətbiqi ilə hazırladığımız xəritəyə əsasən 1985-ci ildə seliteb komplekslər Şərur rayonunun 47 km², Babək rayonunun 22 km², Ordubad rayonunun 17 km², Culfa rayonunun 11 km², Şahbuz rayonunun 10 km², Naxçıvan şəhərinin isə 9 km² ərazisini əhatə etmişdir. Qısa zaman ərzində seliteb komplekslərin yüksək sürətlə böyüməsi bu illərdə kolxoz və sovxozların, həmçinin yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları ilə bir çox yaşayış məntəqələrində əhaliyə yeni torpaq sahələrinin verilməsinə əsaslanır.

İslahatlar nəticəsində mövcud seliteb komplekslərin ərazisi genişlənməklə yanaşı yeni yaşayış massivləri də formalaşdı. Bu dövrdə sosial iqtisadi inkişafı daha da sürətləndirmək və gücləndirmək, həmçinin ərazinin geostrateji mövqeyini nəzərə alaraq muxtar respublikanın inzibati ərazi bölgüsünə edilən dəyişikliklər seliteb komplekslərin inkişafına təkan verdi. 1990-cı ildə Sədərək, 2004-cü ildə isə Kəngərli rayonunun yaradılması, Heydərabad və Qıvraq yaşayış məntəqələrinə qəsəbə statusu verilməklə (Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, 2017: 546; 2018: 384) rayon mərkəzinə çevrilməsi ilə seliteb komplekslərin ərazisi yeni yaradılan infrastruktur hesabına xeyli genişləndi. 2015-ci ildə Babək rayonunun beş yaşayış məntəqəsinin Naxçıvan şəhərinə birləşdirilməsi ilə muxtar respublika paytaxtının ərazisi bir qədər də böyüdü.

Şəkil 1.1. Seliteb komplekslərin inkişaf dinamikası

Muxtar respublikanın rayon və şəhər ərazi vahidlərinin inzibati bölgüsündə aparılan bu dəyişikliklərdən sonra faktiki sərhədlər daxilində yerləşən seliteb komplekslərin inkişaf dinamikasının göstəriciləri cədvəldə verilmişdir (cədvəl 1.1).

Cədvəl 1.1
Seliteb komplekslərin inkişaf dinamikası və rayonlar üzrə bölgüsü.

S/sayı	Rayon və şəhər inzibati ərazi vahidləri	Seliteb komplekslərin sahəsi və rayonun ümumi ərazisindəki payı				İkişaf dinamikası 1
		1985-ci il		2018-ci il		
		Sahəsi (km ²)	Ümumi ərazidə payı (%)	Sahəsi (km ²)	Ümumi ərazidə payı (%)	
1	Şərur rayonu	31	3,6	44	5,1	42%
2	Bəbək rayonu	18	2,2	30	3,6	67%
3	Ordubad rayonu	17	1,7	25	2,6	47%
4	Kəngərli rayonu	11	1,6	18	2,6	64%
5	Culfa rayonu	11	1,2	17	1,8	55%
6	Şahbuz rayonu	10	1,2	12	1,4	20%
7	Sədərək rayonu	6	3,7	10	6,1	67%
8	Naxçıvan şəhəri	12	6,3	15	7,8	25%
Muxtar respublika üzrə cəmi		116	2,1	171	3,1	47%

Bir sıra mühüm aspektləri nəzərə almaqla apardığımız tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, seliteb komplekslərin heç də hamısı eyni miqyasda böyüməmişdir. Əhali sayı çox olan yaşayış məntəqələrinin ərazisi digərləri ilə müqayisədə qanunauyğun olaraq daha çox genişlənmişdir. Lakin bu qanunauyğunluğu bütün seliteb komplekslərə aid etmək olmaz. Belə ki, əlverişli təbii şəraitə və coğrafi mövqeyə malik seliteb komplekslərin ərazisi nisbətən mürəkkəb relyefə malik və kənd təsərrüfatı fəaliyyəti üçün əraziləri məhdud olan komplekslərlə müqayisədə daha çox genişlənmişdir (Budaqov, Babayev, 1975: 257-277).

Bir neçə seliteb kompleks üzərində apardığımız müqayisəyə əsasən deyə bilərik ki, düzənlik ərazidə və əsas nəqliyyat yolları üzərində yerləşən, rayon və şəhər mərkəzinə yaxın olan, həmçinin müxtəlif təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraitə malik ərazilərdəki seliteb komplekslərin sahəsi digərləri ilə müqayisədə daha çox böyümüşdür (Məmmədov, 2007: 854).

Məsələn: Düzənlik ərazidə yerləşən Danyeri yaşayış məntəqəsinin ərazisi 1985-ci ildə 102 ha olduğu halda, keçən dövr ərzində 65 ha və ya 64% böyüyərək 2018-ci ildə 167 ha-a, dağətəyi zonada yerləşən Axura kənd yaşayış məntəqəsinin ərazisi isə həmin dövrdə 70 ha olduğu halda, sonrakı dövrdə 20 ha və ya 29% genişlənərək 90 ha-a çatmışdır. Alçaq və qismən də orta dağlıqda yerləşən seliteb komplekslərin əksəriyyətində isə yeni ərazilərin mənimsənilməsi ya müşahidə edilmir, ya da bu proses çox zəif gedir.

Belə ki, dağlıq ərazidə yerləşən və 1985-ci ilədək ərazisi 29 ha olan Gömür və 11 ha olan Nürgüt yaşayış məntəqələrinin sahəsi keçən dövr ərzində müvafiq olaraq 9,3% genişlənərək 32 ha-a, digəri isə 8,3% böyüyərək 12 ha-a çatmışdır. Müxtəlif hündürlükdə yerləşən yaşayış məntəqələri arasında apardığımız müqayisələrə əsasən deyə bilərik ki, seliteb komplekslərin inkişaf dinamikası da şaquli qurşaqlıq üzrə paylanmışdır.

Nəticə

Naxçıvan MR ərazisində kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri hazırda 164244 ha təşkil edir ki, bu da ümumi ərazinin 29,8%-ni əhatə edir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 14507 hektarı həyətiani, 1626 ha çoxillik əkinlər altındadır. Əkin altında olan sahələr 52987 ha, örüş və otluqlar 106001 ha, biçənək sahələri isə 3040 ha sahəni əhatə edir (Nazirlər Kabineti Qərar, 2018). Qeyd

olunan torpaq ehtiyatlarından həyətəyən sahələr və çoxillik əkinlər bilavasitə seliteb komplekslərin təsiri altındadır.

Müəyyənləşdirilmişdir ki, müxtəlif kənd təsərrüfatı sahələri altında istifadə olunan torpaqların 179,8 min hektarından 71,3 min hektarı yüksək keyfiyyətli aqroistehsal qrupuna daxildir. Bu torpaqlar keyfiyyət göstəricilərinə görə yüksək bonitetli (81 bal) olması ilə səciyyəlidir. Bu keyfiyyət qrupuna bütünlüklə kənd təsərrüfatına yararlı həyətəyən torpaqlar da daxildir. Bu torpaqlar yüksək keyfiyyətli torpaqların 18,3%-ni əhatə edir. Qalan hissənin 24,4%-ni əkin və dincə qoyulmuş, 0,6%-ni çoxillik əkinlər və 1,4%-ni biçənək torpaqları tutur.

Naxçıvan MR ərazisində aparılmış torpaq tədqiqatları nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, hazırda ərazidə əkin və dincə qoyulmuş ümumi torpaq sahəsinin (42,1 min ha) yalnız 41,4%-i (17,4 min ha) öz əvvəlki keyfiyyət göstəricisini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Kəndətrafi örüş torpaqlarının 85,7 min hektarından yalnız 29,6 min hektarı (34,6%), qış otlaq torpaqlarının 15,4 min hektarından 5,8 min hektarı (37,4%), yay otlaq torpaqlarının isə 19,3 min hektarından yalnız 5,4 min hektarı (20,8%) öz ilkin vəziyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir (Nazirlər Kabineti Qərar, 2018). Ərazidə istifadə olunan torpaqların 25%-i (44,9 min ha) orta keyfiyyətli torpaqlar kimi qiymətləndirilmişdir.

Naxçıvan MR ərazisində uzun müddətli becərilən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan yalnız 9,0%-i (16,3 min ha) aşağı keyfiyyətli qrupa çevrilmişdir. Uzun müddət əkin altında olan torpaqların 8,8%-i (3,4 min ha) aşağı keyfiyyətli sahələrə çevrilmişdir (Nazirlər Kabineti Qərar, 2018). Bu mənfi nəticələr çoxillik biçənək, örüş və otlaq torpaqlarında da özünü göstərir.

Naxçıvan MR-nın ayrı-ayrı rayonlarında kənd təsərrüfatı dövriyyəsində olan torpaqların keyfiyyət qrupları üzrə paylanması ərazilərin təbii torpaq şəraitindən və torpaq istifadəçiliyinin xarakterindən asılı olaraq müxtəlifdir.

Belə ki, Şərur və Babək rayonlarında kənd təsərrüfatında istifadə olunan yararlı torpaqların 48-55%-i yüksək keyfiyyətli olduğu halda, Ordubad, Şahbuz, Culfa və Sədərək rayonlarında bu rəqəmlər 18,6-33,4% arasında dəyişir. Bundan əlavə Naxçıvan MR ərazisində suvarılan 56,3 min ha torpaq sahəsinin yalnız 12,2 min hektarı qrunut sularının yatım dərinliyinə və minerallaşma dərəcəsinə görə yaxşı vəziyyətdədir.

Digər ərazilər qrunut sularının dərinliyi 1,0-3,0 m arasında yerləşən və qrunut sularının minerallaşma dərəcəsi 1,0-3,0q/l və daha yüksək olan sahələrdə yerləşir ki, bu da yaxın zamanlarda həmin torpaqların təkrar şorlaşmasına səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Ushakova, D.N. (1935-1940). Tolkoviy slovar ruskogo yazika. Pod red. M.: Gos. in-t "Sov. entsikl". OGIZ; Gos. izd-vo inostr. i nats.slov., (4 t.).
2. Milkov, F.N. (1977). Antropogennoe landshaftovedenie, predmetr izucheniya i sovremennie sostoyanie. Voprosi geografii, v.106. M.:, s.11-27.
3. Kurakova, L.I. (1983). Sovremennie landshafti i khozyaystvennaya deyatelnost. M.: Prosveshenie, 156 s.
4. Bünyadov, T.Ə. (1964). Azərbaycanca əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair. Bakı: Elm, 155 s.
5. Süleymanov, M.Ə., Əliyeva, İ.S. (2008). Landşaftşünaslığın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 446 s.
6. Qəribov, Y.Ə. (1999). Təbii landşaftların antropogen yüklənməsinə görə qruplaşması. Azərb. Landşaftları və geomorfologiyasının problemləri. Bakı, 34-41s.
7. Qəribov, Y.Ə. (2011). Azərbaycan Respublikasının müasir landşaftlarının antropogen transformasiyası. Bakı: "Mars Print" NRF, 299 s.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. (2017). Fiziki coğrafiya. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 546 s.
9. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. (2018). İqtisadi və sosial coğrafiya. Naxçıvan, "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 384 s.
10. Budaqov, B.Ə., Babayev, S.Y. (1975). Naxçıvan MSSR-in landşaftı və onun kənd təsərrüfatı

əhəmiyyəti. Nax. MSSR-50. Bakı: Elm, s.257-277.

11. Məmmədov, Q.Ş. (2007). Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı: Elm, 854 s.
12. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında “2018-ci il 01 yanvar vəziyyətinə torpaqların növləri, istifadəçiləri və mülkiyyətçiləri üzrə torpaq balansının təsdiq edilməsi haqqında” 21 fevral 2018-ci tarixli qərarı.

Göndərilib: 07.08.2023

Qəbul edilib: 02.11.2023